

УДК 003.349.2

ШРИФТИ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ДРУКАРНІ 1616-1632 РОКІВ

Дудник І.М.

Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури

Дана публікація продовжує досліджувану автором тему українського друкарського шрифту останньої чверті XVI – першої половини XVII ст. В статті проаналізовано шрифти книг, виданих у Києво-Печерській друкарні впродовж 1616-1632 рр. Окреслено шрифтовий асортимент зазначеної друкарні, а також простежено паралелі зі шрифтами Острозької друкарні. Окремо атрибутовано київські видання, в яких вживалися шрифти Стрятинської друкарні. За результатами аналізу шрифтів лаврських видань визначено 5 видів київських кирилических шрифтів, а також окреслено їх графічні ознаки.

Ключові слова: мистецтво шрифту, кирилиця, устав, півустав, курсив, історія книгодрукування, Київ.

Постановка проблеми. Друкарня Києво-Печерської лаври була першою в Києві і сьомою в Україні, а за якістю видань та їх мистецьким оздобленням однією з найпрогресивніших друкарень першої половини XVII століття. «Після найзнатніших слов'янських православних друкарень, Острозької та Віленської, Києво-Печерська дала книг корисних церкві більше тих та інших литовських, волинських і білоруських, а чистотою букв і тиснення перевершила всі подібні собі» – стверджував один з перших дослідників лаврської друкарні, митрополит Євгеній (Болховітін) [1, с. 316]. Подібну думку висловлював і сучасний дослідник стародрукованої книги Яким Запаско: «Київ стає основним і найпотужнішим осередком книгодрукування на Україні не тільки в першій половині XVII ст., а й в наступний період. Київські друкарі дуже багато дали мистецтву української книги, художньому оформленню вони приділяли велику увагу» [2, с. 113]. Дійсно, видання Києво-Печерської друкарні надзвичайно цікаві своїм якісним оздобленням та графікою шрифту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Найґрунтовнішою працею, що присвячена історії Києво-Печерської друкарні та оздобленню її видань, досі лишається дослідження Ф. Тітова [13] та додаток до нього, що вийшов окремим виданням [12], в якому були опубліковані всі передмови та післямови київських видань періоду 1616-1721 рр., а також коментарі упорядника, стосовно мистецького оздоблення, і головне – шрифтів лаврських видань.

Основний масив документів, дотичних до історії київського книгодрукування, був опублікований у збірнику «Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні» [9]. Мистецьке оздоблення лаврських видань, і зокрема їх шрифти досліджували Я. Запаско [2] та Я. Ісаєвич [4]. Загальну історію київського книгодрукування розробляли у 1920-их рр. І. Огієнко [7] та С. Маслов [6], а у 1960-их П. Попов [10; 11] Діяльності архітепографа Памво Беринди присвятив окрему працю Г. Коляда [5].

Деякий матеріал, дотичний до нашої теми, знаходимо у польських дослідженнях, присвячених книгодрукуванню. Це, в першу чергу, шостий том видання «Друкарні давньої Польщі» [15] та фундаментальна «Енциклопедія знань про книгу» [14]. У довіднику «Словолитники в Польщі» відомостей щодо київської друкарні немає, але є інформація щодо словолитної справи

у стрятинській друкарні, матеріали якої, стали основою Києво-Печерської друкарні [16].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Видання Києво-Печерської друкарні розглядалися попередніми дослідниками з точки зору їх загального оздоблення. Окремо аналізувалися форти та сюжетні ілюстрації. Шрифтова графіка київських видань досі комплексно не оглядалася.

Мета і завдання статті. Виявити шрифтовий асортимент Києво-Печерської друкарні, проаналізувати графічні якості київських шрифтів.

Виклад основного матеріалу. Впродовж періоду 1616-1632 рр. у Києво-Печерській друкарні було видано 35 книг [3, с. 38-54]. Це були як об'ємні фоліанти, так і невеличкі брошури, а також аркушеві видання.

В першому київському виданні – «Часослові» 1616 року вживані шрифти стрятинської друкарні Федора та Гедеона Балабанів, матеріали якої викупив, свого часу, архімандрит Києво-Печерського монастиря Єлїсей Плетенецький [13, с. 70]. Стрятинських шрифтів у «Часослові» три рядкових: великий устав стрятинського «Службника» та два комплекти прямих півуставів зі стрятинського «Требника», а також два комплекти прописних літер, які зустрічаються в обох стрятинських виданнях.

Федір Титов коментує шрифти «Часослова» наступним чином: «Книга надрукована шрифтом уставним (висота літер = 3 мм), на початку статей вживаний крупний уставний шрифт (вис. = 10 мм). <...> Цитати були набрані на берегах таким мілким шрифтом, що в одних місцях його прочитати було дуже складно, а в інших взагалі не можливо» [12, 5]. Тут Ф. Титов говорить про два, з трьох вищезгаданих, стрятинські шрифти, а також про ще один – шрифт що вживаний на берегах «Часослова». У стрятинських виданнях цей шрифт не зустрічається. Зважаючи на дуже невеликий розмір – близько 1 мм, та незначну кількість наявних літер, сказати щось питоме про їх графіку проблематично. Видно що шрифт має і прописні і рядкові літери та подібний до інших стрятинських шрифтів (рис. 1).

В наступних книгах київського друку – «Візеруноку цнот...» Олександра Митури 1618 р. та «Анфологіоні» 1619 р., крім вищезгаданих стрятинських шрифтів наявний ще один комплект прописних та рядкових, що дуже нагадує нам острозький курсив. Ф. Титов не помітив цього шрифту у «Візерунку...», і коментує його

уже як шрифт «Анфологіону», де він також зустрічається: «Починаючи зі стор. 321, і особливо з стр. 372, для позначення святих, що святкуються у відомі дні (крім тих, служби яких є в Анфологіоні) та для прологів вживається дрібний курсивний (висота літер = 2 мм) шрифт» [12, с. 26].

Гіпотеза про острозьке походження київського курсиву була, свого часу, спростована. Зокрема, Яким Запаско зазначав, що цей шрифт «і малюнком трохи грубіший, проте дуже подібний [до острозького], і деякі автори, беззастережно називають його острозьким» [2, с. 115]. Ми погоджуємося з цим твердженням – це різні, хоча й дуже близькі шрифти (рис. 2). Причину цієї подібності ми вбачаємо у свідомому копіюванні острозьких шрифтів. Те що острозька друкарська спадщина цікавила киян, ми знаємо з архівного документу: «Скарги друкаря Тимофія Вербицького з Києва у луцькому городському суді на пана Лаврина Бучайського за нанесення йому побоїв у Острозі» [9, с. 146]. Т. Вербицький був, на той час, співробітником Києво-Печерської друкарні – «мастером художества печатного», як вказано у післямові до «Бесід Іоана Златоуста» 1623 р. [4, с. 173], і очевидно їздив до Острога саме у друкарських справах.

1620 роком датує Я. Запаско появу у київських виданнях ще двох шрифтів: «Створено і вилито два основні лаврські шрифти, трохи відмінного малюнка. В меншому, призначеному переважно для допоміжних статей, висота 10 рядків становить 60 мм, розмір очка – приблизно 2,5 мм, літе-

ри трохи загострені, мають форму видовженого прямокутника, в рядку прилягають одна до одної. В другому висота 10 рядків – 80 мм, очка – 3 мм, воно ширше, між літерами є значні прогалини, основні штрихи мають стриману, з чіткою різаними закінченнями форму. Літери цих шрифтів трохи нахилені вправо» [2, с. 117].

Ці два шрифти (рис. 3), очевидно, дійсно створювались як пара. Вони подібні за накресленням, а крім розміру відрізняються також і насиченістю. Їх можна класифікувати як півуставні: для курсива вони надто стрункі. Певною мірою, ці київські шрифти, перегукують з парою стрятинських прямих півуставів (рис. 4). Менший київський півустав вперше помічений нами у виданнях 1620 року («Службник», «Номоканон», «Книга о вірі» Захарії Копистенського), більший же – тільки у «Бесідах Іоана Златоуста» 1623 року.

У книзі виданій двома роками пізніше – «Толкованії на Апокаліпис» Андрія Кесарійського, вперше, серед видань Києво-Печерської друкарні, з'являються інші, не кирилівські, шрифти – грецький та фрактуроподібний шрифт із заломами (рис. 5). І хоча датою початку книгодрукування латинським шрифтом у Києві вважається 1632 рік, латинські шрифти вже були наявні в лаврській друкарні у 1625 році.

У наступному, 1626 році, у Києво-Печерській друкарні були видані, так звані, «Київські ксилографічні листки» – перші одношпальтові видання друкарні. В одному з них – «Житті преподобного Памви» бачимо новий шрифт (рис. 6). Шрифт цей менший за курсивний, але більший за той що зустрічався ще у Часослові 1616 року. Дрібний шрифт «Життя...», на відміну від шрифту приміток «Часослова», читається досить добре. Він має як рядкові, так і прописні літери, але в деяких місцях у якості прописних, вживані літери курсивного шрифту.

У «Ксилографічних листках» ми бачимо ще один новий шрифт – тайнопис на основі глаголиці (рис. 7), що буде вживатися і в наступних виданнях. Вживав ці літери Памво Беринда, який шифрував цим тайнописом своє ім'я та посаду: «Памва Беринда протосигнел іерусалимський», адже титул «іерусалимський» він отримав від Патріарха Феофана в 1620 році, і в часи Петра

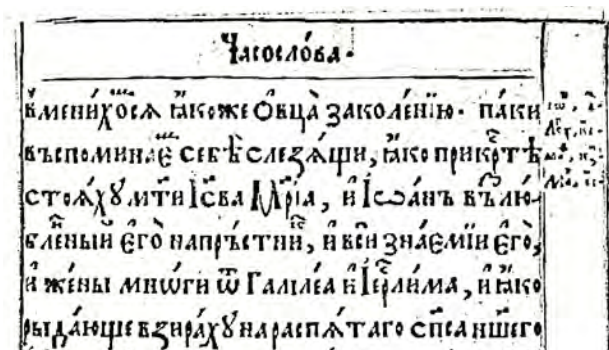

Рис. 1. Фрагмент сторінки «Часослова» 1616 р. Основний текст і колонтитол набрані стрятинськими шрифтами, примітки – новим шрифтом

Київський курсив

Острозькі курсиви

Рис. 2. Літери київського та острозьких курсивів

Могили, у 1626-1629 роках відкрите вживання його було не дуже доречно. В. Німчук аргументував вживання тайнопису наступними причинами: «Насправді ж П. Беринда живий криптограми з етичних міркувань. Тайнописом він надрукував запозичене тодішньою українською мовою з польської слово замтузь «будинок розпусти» (польське *zamtuz, zantuz* з німецького *Schandhaus*)» [8, с. 32]. Ці слова стосуються вже іншого видання – «Лексикону славенороського» 1627 року, укладачем і друкарем, якого був той же Памво Беринда. Нових шрифтів у цьому виданні ми не бачимо.

Так само відсутні нові шрифти і у наступних виданнях друкарні, зазначеного періоду. Єдине виключення – антиква на титулі книги «Аполлеія апології книжки» 1628 року видання (рис. 8). Антиква у книзі двох розмірів: більший, яким набране слово Аполлеія (хоча, можливо, це не набірний шрифт, а вигравійований цілком напис), та менша – заглавні літери у словах Аполлії Книжки. Це, безсумнівно, вже набірний шрифт, який за розміром співпадає зі стрятинською ан-

тиквою, вживаною ще у Требнику 1606 року. Літера А схожа і за формою, літера ж К – інша.

Пізніше антикву бачимо на титулі «Евхаристіона» 1632 року. Це прописні грецької антикви, які з початку 30-их років XVII ст. вживаються на титулах київських видань досить часто, причому як кирилівських, так і латинських.

Надзвичайно ретельно підходять київські типографи до організації текстів на шпальтах, до конструювання заголовкових комплексів, заставок, організації ілюстративного матеріалу. Дуже показовий приклад можемо спостерігати на шпальтах «Анфологіону»: для цієї книги формату фоліо стрятинські заставки, які робилися під кварто, були замалі, і щоби вирівняти ці заставки

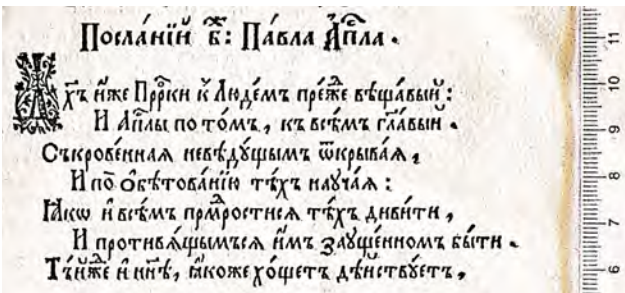

Рис. 3. Київські півустави. Фрагмент книги І. Златоуста «Бесіди на діяння святих Апостолів», 1624 р.

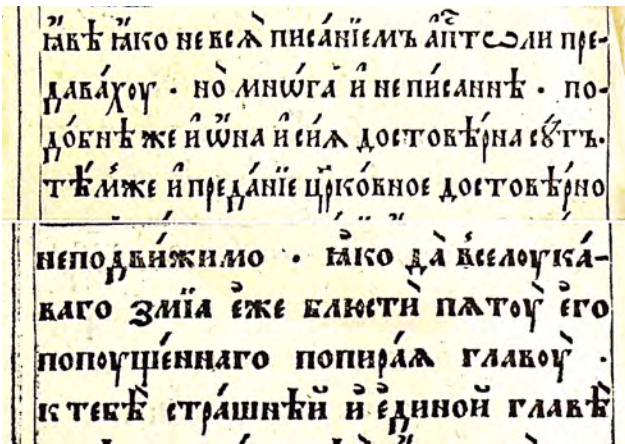

Рис. 4. Стрятинські прямі півустави. Фрагменти сторінок з «Тредника», 1606 р.

Рис. 5. Грецький і готичний шрифти. Фрагмент сторінки книг А. Кесарійського «Толкованіє на Апокаліпсис», 1625 р.

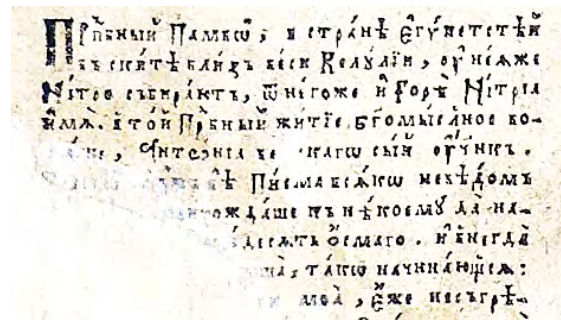

Рис. 6. Дрібний шрифт у виданні «Житіє преподобного Памви», 1626 р.

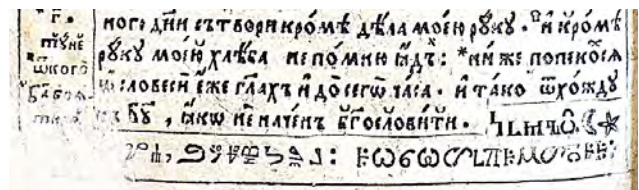

Рис. 7. Глаголичний тайнопис. Фрагмент видання «Житіє преподобного Памви», 1626 р.

Рис. 8. Антиква на титулі видання «Аполлеія апології книжки», 1628 р.

Рис. 9. Додаткові елементи до стрятинських заставок. Фрагмент сторінки «Анфологіону», 1619 р.

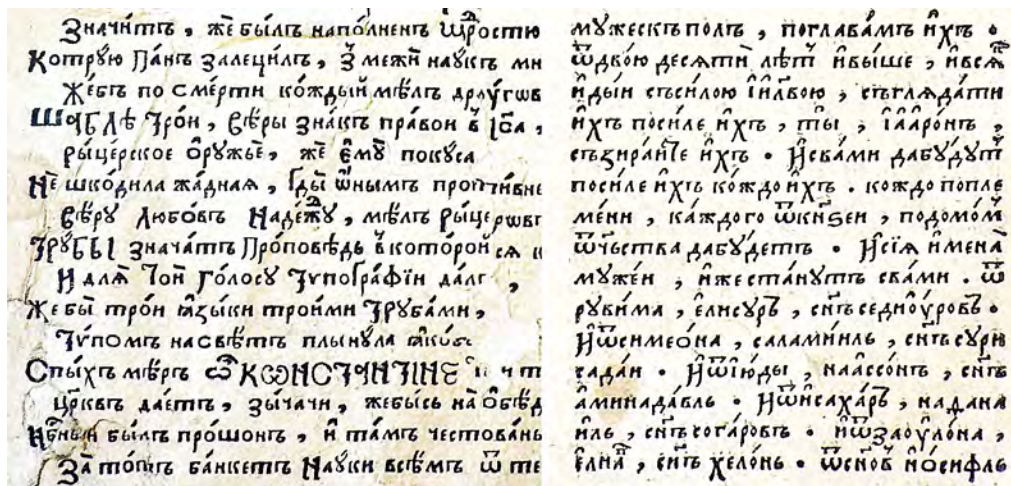

Рис. 10. Київський та острозький курсиви. Фрагменти сторінок з книг «Діяння св. Апостолів» (Київ, 1624) та «Біблія» (Острів, 1581)

по ширині набору, київські типографи приєднали до них додаткові елементи такої ж висоти (рис. 9). І це не був одиничний випадок – подібні рішення можемо спостерігати по всьому об'єму книги.

Комплексний підхід київських друкарів до мистецтва типографії, до цілісної конструкції книги, можемо простежити на прикладі оформлення «Книги о вірі» Захарії Копистенського. Видання має надзвичайно продуману структуру: по всій книзі складальна рамка, вгорі якої колонітиул, а з боків – примітки, а також лишене місце для маргіналій. Кожен розділ починається заставкою, після якої розташовані заголовки і підзаголовки, далі основний текст, що починається ініціалом, в кінці розділу – кінцівка.

Дуже продуманою є робота з прописними літерами у київських виданнях. Назви частин набрані прописними, розділів – рядковими. Так само логічно та органічно є структура основного тексту. Окремі рядкові літери київських шрифтів мають кілька накреслень – таке що вміщається в межах базових ліній та з виносним елементом. Київські типографи віддають перевагу саме формам з виносними елементами. Більше того, активно вживають прописні на початку звичайних іменників усередині речень, тобто у таких словах, які наче б то мали писатися з рядкових літер. Такий принцип створює неймовірно збалансовану та гармонійну текстуру

шпальти. Особливо це помітно у київському курсиві, типографія якого більш мережева, ніж його притопа – острозького курсива (рис. 10).

Висновки і перспективи майбутніх досліджень. Нами були оглянуті 35 видань Києво-Печерської друкарні, періоду 1616-1632 рр. В них були виявлені абсолютно всі стрягинські шрифти, а також кілька нових, очевидно, вже київського походження. Таким чином, шрифтове господарство Києво-Печерської друкарні, означеного періоду складалося з наступних шрифтів: стрягинських уставу, двох прямих півуставів та двох прописних шрифтів; київських курсиву, двох півуставів та двох дрібних шрифтів. Епізодично вживалися грецькі шрифти, та латинські: антиква та шрифти із заломами.

Шрифтова організація шпальт, те що називається мистецтвом типографії, була піднесена київськими друкарями до нового якісного рівня, порівняно з продукцією попередніх українських друкарень.

Перспективи майбутніх досліджень ми вбачаємо у аналізі шрифтового господарства Києво-Печерської друкарні періоду 1633-1650 рр. та у порівнянні його зі шрифтами видань друкарні Львівського братства 1630-1650 рр., після чого можна буде говорити про цілісну картину розвитку українського друкарського шрифту останньої чверті XVI – першої половини XVII ст.

Список літератури:

1. Болховитинов Е. А. Описание Киево-Печерской лавры / Е. Болховитинов // Вибрані праці з історії Києва. – Київ: Либідь, 1995. – 486 с.
2. Запаско Я. Мистецтво книги на Україні в XVI-XVIII ст. / Я. Запаско. – Львів: Вид-во львівського університету, 1971. – 312 с.
3. Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні. Кн. 1 (1574-1700) / Я. Запаско, Я. Ісаєвич. – Львів: Вид-во при Львівському державному університеті видавничого об'єднання «Вища школа», 1981. – 136 с.
4. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми / Я. Ісаєвич. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – 520 с.
5. Коляда Г. Памво Беринда – архитипограф / Г. Коляда // Книга: исследования и материалы. Сб. IX. – Москва: Книга, 1964. – С. 125-140.
6. Маслов С. Друкарство на Україні в XVI-XVIII ст. / С. Маслов // Бібліологічні вісті. -1924. № 1-3 (5-7). – С. 31-67.
7. Огієнко І. Історія українського друкарства. – Київ: Либідь, 1994. – 448 с.
8. [Німчук В.] Лексикон славенороський Памва Беринди / Підгот. тексту і вступ. стаття В. Німчука. – Київ: Вид-во академії наук УРСР, 1961. – 272 с.
9. Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.): зб. документів / Упоряд.: Я. Ісаєвич, О. Купчинський, О. Мацюк, Е. Ружицький. – Київ: Наукова думка, 1975. – 344 с.

10. Попов П. Осередки книгодрукування на східній Україні (XVII-XVIII ст.) / П. Попов // Книга і друкарство. – Київ: Наукова думка, 1965. – С. 70-107.
11. Попов П. Роль Києва в історії книгодрукування (XVII-XVIII ст.) // Українська книга / П. Попов. – Київ-Харків: Редакційно-видавничий відділ книжкової палати УРСР, 1965. – С. 173-184.
12. [Титов Ф.] Приложения къ первому тому изслѣдованія заслуженнаго профессора протоірея Федора Титова: Типографія Києво-Печерской Лавры. Историческій очерк. (1606-1616-1721) / Ф.И. Титов. – Киев: Тип. Києво-Печерской Успенской Лавры, 1918. – 546 с.: іл.
13. [Титов Ф.] Типографія Києво-Печерской Лавры. Исторический очерк (1606-1616-1916 гг.). Т. I (1606-1616-1721 гг.) / Составил профессор протоірей Федор Титов. – Киев: Тип. Києво-Печерской Успенской Лавры, 1916. – 504 с.
14. Encyklopedia wiedzy o książce / Pod red. A. Birkenmajera. – Wrocław, Warszawa, Krakow: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1971. – 2876 с.
15. Kawecka-Gryczowa A., Korotajowa K., Krajewski W. Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII w. Zeszyt 6: Małopolska – ziemie Ruskie / A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, W. Krajewski. – Wrocław-Krakow: Zakład Narodowy imienia Ossolinskich wydawnictwo polskiej akademii nauk, 1960. – 306 s.
16. Tomaszewski A. Giserzy czcionek w Polsce / A. Tomaszewski. – Warszawa: Ogme, 2009. – 144 s.

Дудник И.Н.

Национальная академия изобразительного искусства и архитектуры

ШРИФТЫ КИЕВО-ПЕЧЕРСКОЙ ТИПОГРАФИИ 1616-1632 ГОДА

Аннотация

Данная публикация продолжает исследования автора темы украинского типографского шрифта XVI-XVII вв. В статье проанализированы шрифты книг, изданных в Киево-Печерской типографии на протяжении 1616-1632 гг. Определен шрифтовой ассортимент указанной типографии, а также проведены параллели со шрифтами Острожской и львовской Братской типографий. Отдельно проведена атрибуция киевских изданий, в которых использовались шрифты Стратинской типографии. По результатам анализа шрифтов лаврских изданий определено 5 видов киевских кириллических шрифтов, а также графические признаки этих шрифтов.

Ключевые слова: искусство шрифта, кириллица, полуустав, курсив, история книгопечатания, Киев.

Dudnyk I.M.

National Academy of Fine Arts and Architecture

TYPES OF THE KYIV-PECHERSK PRINTING HOUSE IN 1616-1632

Summary

This publication continues the author's study of the Ukrainian print type of the XVI-XVII centuries. The article analyses the typefaces of books published in the Kyiv-Pechersk Printing House during 1616-1632. The font range of the mentioned printing house is specified, as well as traced parallels with the typefaces of Ostroh and Lviv Fraternal printing presses. Kyiv editions were attributed separately, in which the typefaces of Stryatin's printing house were also used. By the results of the analysis of the typefaces of Lavra editions, were identified 5 Cyrillic types of typefaces that were used by printers in Kyiv, as well as graphic features of these typefaces.

Keywords: type-art, Cyrillic alphabet, italic type, polu-ustav, half-uncial, history of printing, Kyiv.